

НАУКА І ОСВІТА

SCIENCE AND EDUCATION

НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ

Науково-практичний журнал
ПІВДЕННОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ АПН УКРАЇНИ

7'2008

Спецвипуск:

**проект: "Психолого-педагогічні
чинники становлення особистості в
поліетнічному середовищі"**

НАУКА І ОСВІТА

SCIENCE AND EDUCATION – НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ

№ 7, ЖОВТЕНЬ, 2008

Науково-практичний журнал
Південного наукового
Центру АПН України
Рік заснування – жовтень 1997
Виходить 1 раз на два місяці

Спецвипуск.

Проект: "Психолого-педагогічні чинники становлення особистості в поліетнічному середовищі" кафедри педагогічної та вікової психології Інституту психології ПДПУ ім. К.Д. Ушинського та Мукачівського гуманітарно-педагогічного інституту.

Наукове редагування доктора психологічних наук, професора С.М. Симоненко.

Редакційна колегія

О.Я. ЧЕБИКІН, д. психол. н., професор, академік АПН України
(головний редактор),

А.М. БОГУШ, д. пед. н., професор, академік АПН України
(заступник гол. редактора, педагогіка, методика),

І.М. БОГДАНОВА, д. пед. н., професор,

Л.К. ВЕЛИТЧЕНКО, д. психол. н.,

В.Ф. ВЕНДА, д. психол. н., професор,

Н.Ф. КАЛІНА, д. психол. н., професор,

В.К. КАЛІН, д. психол. н., професор,

Е.Е. КАРПОВА, д. пед. н., професор,

З.Н. КУРЛЯНД, д. пед. н., професор,

А.Ф. ЛІНЕНКО, д. пед. н., професор,

Ю.Б. МАКСИМЕНКО, д. психол. н., професор,

Р.Ю. МАРТИНОВА, д. пед. н., чл.-кор. АПН України,

О.П. САННИКОВА, д. психол. н., професор,

С.М. СИМОНЕНКО, д. психол. н., професор,

Л.А. СНИГУР, д. психол. н., професор,

М.П. ЧЕРКАСОВ, ст. наук. співробітник

(відповідальний секретар).

ББК 74я 54

НЗ4

УДК 37 (05) "54-02"

Журн. Науково-практичний.

Педагогіка і психологія.

Зареєстровано 11. 06. 1997 р. серія КВ № 2802

© Південний науковий Центр АПН України, 2008

Рекомендовано до друку Вченою Радою

ПНЦ АПН України 02.10.2008 р. (Пр. № 8).

Здано до набору 05.10.08 р. Підп. до друку 18.10.08 р.

Формат 70x108/16. Папір друк. №1. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 35,5. Ум. друк. арк. 25,5.

Наклад 150 прим. Зам. № 48.

Комп'ютерна верстка О.І. Кисельова

Редакція англійських текстів Г.В. Мельниченко

Видається за сприянням Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського

Адреса редакції: 65014 Одеса, вул. Пушкінська, 23.

Тел. 725-29-13 (головн. редактор, заст. головн. редактора; відп. секретар).

E-mail: NaukaiOsvita2006@rambler.ru

ЗМІСТ

<i>Агалаков С.Г.</i> Динамика процессов смыслообразования и психовегетативных расстройств на фоне стресса.....	3
<i>Акімова Л.Н.</i> Гендерні особливості ціннісних орієнтацій особистості.....	6
<i>Банцер В.С.</i> Теоретико-методологічні засади дослідження професійної творчості керівника.....	11
<i>Балинська Т.І.</i> Особливості розвитку екологічної свідомості в підлітковому віці.....	14
<i>Барчи Б.В.</i> Про роль самооцінки в розвитку самосвідомості дитини в поліетнічному середовищі... ..	18
<i>Бергхауер-Олас Емёвке</i> Детская игра и рисунок как культурное впечатление.....	23
<i>Белова В.М.</i> Соціально-психологічні чинники формування політичної культури студентської молоді.....	26
<i>Булгакова О.Ю.</i> Систематизація небезпечних ситуацій у життєдіяльності особистості, яка розвивається....	30
<i>Вдовиченко О.В.</i> Психологические аспекты риска в контексте национальной культуры.....	33
<i>Вовнянко Т.А.</i> Особливості аутоагресивної поведінки в юнацькому віці.....	37
<i>Гаранко В.І.</i> Обґрунтування науково-методологічного поняття «інформаційні технології» в європейській педагогічній освіті.....	41
<i>Гассий О.В.</i> Ментальная репрезентация события: схема-сценарий социального события.....	45
<i>Герцовська-Вайнагій Н.О.</i> Успіх як складова частина вивчення культури носіїв англійської мови... ..	48
<i>Головська І.Г., Жогно Ю.П.</i> Суб'єктивна семантика уявлень педагога про стан емоційного вигорання.....	52
<i>Грек О.М.</i> Особливості взаємозв'язку структурних компонентів візуальної та вербальної креативності в підлітковому віці.....	58
<i>Гуляс І.А.</i> Тенденції розвитку моральної самосвідомості у молодшому шкільному віці.....	62
<i>Данилюк І.В.</i> Складові елементи структури психології етнічної спільноти.....	66
<i>Денисенко А.А., Дорошенко К.</i> Выраженность детерминантов психологической готовности к материнству у девушек юношеского возраста.....	71
<i>Денисенко А.А.</i> Этническая толерантность современного подростка.....	75
<i>Дмитерко-Карабин Х.М., Карабін Т.В.</i> Основні виміри життєвої кроскультурності: проблема та ресурс....	78
<i>Егорченко С.П.</i> Процессы смыслообразования и мотивации у наркозависимых.....	81
<i>Игнатенко О.А.</i> Влияние полиэтнической среды на самоактуализацию студентов.....	84
<i>Іванова В.</i> Особливості розвитку когнітивної сфери у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці.....	88
<i>Калинич Л.</i> Шлюб та сім'я як об'єкти психологічного дослідження.....	92
<i>Коваленко А.Б.</i> Психологічний аналіз взаємозв'язку розуміння і мислення.....	95
<i>Коломієць А.С.</i> Порівняльний аналіз міжособистісних конфліктів у державних та недержавних установах.....	100
<i>Лазаренко Т.М.</i> Психологічне консультування віл-інфікованої особистості.....	105
<i>Марусинець М.М.</i> Проблеми становлення особистості в поліетнічному середовищі.....	108
<i>Массанов А.В.</i> Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні молоді.....	115
<i>Меліхова І.О.</i> Особливості мотиваційної структури особистості, мотивації успіху й уникнення невдачі молоді в умовах поліетнічного середовища.....	119
<i>Меліхова І.О., Сербін-Жердецька І.А.</i> Мотиви заняття секс-бізнесом у жінок різних етносів.....	123
<i>Остапенко І.В.</i> Структурні компоненти образу Я управлінців вищої керівної ланки.....	126
<i>Павелків В.Р.</i> Специфіка стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками.....	129
<i>Пономарьова В.К.</i> Аналіз та модифікація тренінгових методик для дослідження соціально-психологічних особливостей розвитку Я-концепції школярів.....	134
<i>Прокопович Ю.А., Керестень І.С.</i> Фактори розвитку особистості в умовах поліетнічного регіону... ..	137
<i>Прокоф'єва-Акопова С.А.</i> Соціально-психологічна дезадаптація соціальних аутсайдерів.....	143
<i>Пундев В.В.</i> Варианты анализа тональных характеристик речи.....	148
<i>Ралько І.М.</i> Структурно-функціональна модель особистісної свободи.....	151
<i>Розіна І.В.</i> Особливості динаміки розвитку креативності в підлітковому віці.....	156
<i>Родіна Н.В.</i> Переживання як форма психічної активності суб'єкта в процесі копінг-поведінки.....	161
<i>Росул Т.</i> Полікультурне середовище як чинник формування музичної культури Закарпаття.....	165
<i>Симоненко С.М., Нападівська І.В.</i> Психологічні особливості формування гендерної моделі поведінки у хлопчиків молодшого шкільного віку за допомогою українських народних казок.....	169
<i>Сидоренко Н.І.</i> Аналіз структури взаємозв'язків регуляторних процесів з властивостями особистості в студентів педагогічного ВНЗ.....	174
<i>Соснюк О.П.</i> Тренінгові технології розвитку інноваційного потенціалу особистості.....	178
<i>Стась О.С.</i> Розробка і проведення тренінгу з розвитку соціальних здібностей в умовах вторинної соціалізації.....	182
<i>Цимбал М.В.</i> Теоретичні засади формування економічного мислення.....	187
<i>Чегі Т.Т.</i> Аналіз результатів діагностичного етапу психологічного супроводу навчально-службової діяльності курсантів ВНЗ МВС.....	192
<i>Чжоу Ян</i> Психологічні особливості розвитку творчих здібностей у музично обдарованих учнів в юнацькому віці.....	196
<i>Шахвердова А.П.</i> Соціально-психологічна адаптація та її особливості у студентів-першокурсників ВНЗ.....	200

показником естетичного типу мотивації та когнітивним і практичним типами мотивації існує достатньо високий обернений кореляційний зв'язок ($r = -0,47$; $r = -0,37$); з прагматичним типом є обернений зв'язок ($r = -0,17$). Результати показника когнітивної мотивації з показниками практичної та прагматичної типами мотивації мають низький обернений зв'язок ($r = -0,22$; $r = -0,18$). Між показником практичної мотивації з прагматичним типом існує високий обернений зв'язок ($r = -0,57$). Зокрема усе це також свідчить про те, що чим більш у підлітків естетична мотивація відносно природи, тим менш виявляється інтерес до неї та якоїсь спроби до практичної діяльності з нею.

Також, результати кореляційного аналізу показують, що не всі показники методик „Натурафіл” і „ЕЗОП” у підлітків 10-11 років кореляційно залежні. За результатами показника методики „Натурафіл” і показником естетичного типу мотивації методики „ЕЗОП” існує достатньо значущий прямий зв'язок ($r = 0,32$). З показником когнітивної мотивації існує низький зворотній зв'язок ($r = -0,21$; $p = 0,05$), а з іншими типами мотивації кореляційний зв'язок відсутній. Отже, це свідчить про те, що на сформованість суб'єктивного ставлення до природи в підлітків 10-11 років більш впливає естетичний тип мотивації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
2. Зинченко В.П., Морзунов Е.Б. Человек развивающийся: Очерки рос. психологии. – М.: Тривола, 1994
3. Иванова Т.В. Экологические ценности в общественном сознании. // Вопросы психологии. – 1999. – №3. – С. 83-88.

Аналіз і узагальнення одержаних результатів дає нам підставу зробити висновок про те, що в підлітковому віці нестійкі відношення та цінності стосовно природного середовища в екологічній свідомості. Існує неузгодженість між такими показниками екологічної свідомості, як: „естетична настанова”, „практичний тип мотивації” і „когнітивне ставлення до природи”, які співвідносяться з середнім рівнем сформованості суб'єктивного ставлення до природи і таким же рівнем суб'єктифікації природного об'єкта через систему ставлень до світу і суб'єкта спільної діяльності і спілкування в школярів. Також результати дослідження вказують, що чим більше виражена в підлітків естетична мотивація стосовно природи, тим менш вони виявляють пізнавальний інтерес до неї та якоїсь спроби до практичної діяльності з нею. Все це свідчить про несформованість у підлітків структури екологічної свідомості.

Виходячи з цього, ми вважаємо за необхідне рекомендувати цілеспрямований розвиток екологічної свідомості в підлітковому віці через систему тренінгів, спрямованих на активну практичну діяльність підлітків з об'єктами природи; присвоєнню суб'єктифікації природи і усвідомленню ролі природи в житті людини. На розробку цієї корекційної програми буде спрямоване наше подальше дослідження.

4. Никаноров А.М., Хоружая Т.А. Экология. — М., 2001.

5. Ясвин В.А. Исследование структурных характеристик личностного отношения к природе. // Психологический журнал. – 1999. – №3. – С. 70-73.

Подано до редакції 06.06.08

РЕЗЮМЕ

В статті розкриваються результати дослідження екологічної свідомості підлітків. Емпірично доведе-

но, що в означеному віці ще не сформована структура екологічної свідомості.

SUMMARY

The article presents some results of research on teenagers' ecological consciousness. It proves empiri-

cally that at this age the structure of ecological consciousness is not formed yet.

Б.В. Барчи (Мукачєво)

ПРО РОЛЬ САМООЦІНКИ В РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ДИТИНИ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Особливістю сучасної культури є домінування тумачення над істиною, гадки над переконанням, інтерпретації над розумінням. Постсучасна культура посутньо схильна до маніпулювання. Лише особистість із глибокими переконаннями, досвідом аналітики здатна уникати деструктивних соціальних впливів. Відтак принциповим завданням психологічної науки

постає розвиток самосвідомості. Це – традиційне завдання. Однак воно залишається затребуваним. І з плином часу стає все більш актуальним.

У цьому контексті цікаво звернутися до проблеми становлення самосвідомості дитини, що зростає в поліетнічному середовищі. Безліч вимог, які ставить перед дитиною середовище, за умов поліетнічності,

можуть просто не розумітися нею. А це неминуче зумовлюватиме конфліктність, що позначатиметься на самооцінці, а відтак і на самосвідомості. Отже дослідження особливостей формування самооцінки та її впливу на становлення самосвідомості в дітей, що зростають у поліетнічному середовищі є безперечно актуальним.

Психологи, звісно, зверталися до окремих аспектів цієї проблематики. Подальші дослідження, на наше переконання, мають розгортатися в руслі психології діяльності. Зокрема, необхідно звернутися до праць Б.Г. Аманьєва, Л.І.Божович, М.Й. Боришевського, Л.С. Виготського, С.Л.Рубінштейна, В.В. Століна, П.Р.Чамати, І.І.Чеснокової, Є.В. Шорохової, у яких розкриті теоретичні та прикладні аспекти становлення самосвідомості. Дослідження згаданих авторів і становлять теоретичне підґрунтя дослідження.

Мета дослідження: розкрити зв'язок самооцінки та становлення самосвідомості дитини, що зростає в полі етнічному середовищі. Об'єкт дослідження: становлення самосвідомості дитини, що зростає в поліетнічному середовищі. Предмет дослідження: вплив поліетнічності на формування самооцінки й позначення останньої на становлення самосвідомості.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати теоретичні положення, що розкривають проблему становлення самосвідомості;

2) дослідити наукові джерела з проблеми самооцінки дитини;

3) вивчити соціально-психологічну інформацію про вплив етнічності на становлення самооцінки;

4) теоретично осмислити й концептуально узагальнити зв'язок таких явищ як етнічна ситуація, самооцінка та самосвідомість дитини.

Динаміка сучасного життя, висока емоційна напруженість диктують нові вимоги до особистості. Особливо це відчувають на собі діти, які мешкають в поліетнічному середовищі. У соціальній реальності людські спільноти (етноси, етнічна група, етнічна сім'я, етнографічна група, мовна сім'я, народи, нації) весь час зазнають певних змін (утворення, укрупнення або розвитку), що не лише відбивається на їх життєдіяльності, але й на особистісному розвитку кожного її представника, особливо на дітях.

Підвищення значущості етнічного чинника наприкінці ХХ сторіччя зумовлено різними причинами, зокрема, такими: утворення великої групи нових країн, прагнення до збереження національного "Я" (етнічної ідентичності) як реакції суспільної свідомості на форсовану глобалізацію, викривлене відбиття у масовій свідомості тези про "бідні" і "багаті" нації, зростання частоти соціальних конфліктів у країнах з економікою перехідного типу, розвиток транспортних комунікацій і засобів зв'язку, що стимулюють консолідацію різних етнічних діаспор [1]. Тому актуальність таких питань, як-то: розвиток самосвідомості, становлення і формування самооцінки в дітей, з часом не зменшується, а різні аспекти самосвідомості й самооцінки є предме-

том чисельних досліджень психологів. Так, наукові пошуки Б.Г.Аманьєва, Л.І. Божович, М.Й. Боришевського, Л.С.Виготського, С.Л. Рубінштейна, В.В. Століна, П.Р.Чамати, І.І. Чеснокової, Є.В.Шорохової сконцентровані на питаннях становлення свідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. Щодо питань, пов'язаних із особливостями самооцінки, її взаємозв'язку з оцінками навколишніх, то вони вивчаються Т.Ю.Андрущенко, О.В.Захаровим, І.М. Данилюк, Г.О.Карповою та ін.

Складність розгляду означеної проблеми в поліетнічному середовищі посилює етнічний чинник - етнічна самосвідомість, тобто "усвідомлення членами кожного етносу своєї належності до певної етнічної спільноти, що ґрунтується на спільності мови, культури, історичної долі, визнанні особливих специфічних рис свого етносу" [2, с.173]. Підтвердженням цієї тези є той факт, що одна людина одночасно може належати до декількох етнічних спільнот різного рівня. **Наприклад:** українець (етнос) – гуцул (етнографічна група, субетнос) – слов'янин (метаетнічна спільнота).

Інтегруюча функція й ієрархічна супідрядність факторів етнічної самосвідомості (мова, звичаї, традиції, культура, загальне історичне минуле, риси характеру) по-різному проявляється у різних етнокультурних середовищах і в різні історичні періоди, що обумовлюється середовищем мешкання, особливостями соціально-політичної ситуації, регіональною специфікою [3, с.56].

Все це дає підстави стверджувати, що розвиток самосвідомості та його найважливішої сторони - самооцінки - це складний і тривалий процес, що супроводжується у дитини цілою гамою специфічних переживань, і на який накладає свій відбиток ще й етнічна самосвідомість (уявлення, оцінка та утвердження етносом (індивідом) самого себе як реально існуючого суб'єкта соціальної дійсності та історичного процесу). І тому такі прояви дитини, як: неврівноваженість, запальність, часта зміна настрою, пригніченість, незрілі сироби аналізу своїх можливостей супроводжуються то злетом самовпевненості, то, навпаки, сумнівами в собі й коливаннями, що інколи приводить дитину до помилкових форм самоствердження - бравування, порушення дисципліни винятково з метою показати свою незалежність [5].

Функцією самосвідомості є рефлексія. У психологічних дослідженнях також прослідковується виділення рефлексії як характеристики мислення — інтелектуальна рефлексія і як механізму, що пов'язаний із самосвідомістю — особистісна рефлексія. Цей поділ може бути загалом співставлений із поділом рефлексії на гносеологічну і самопізнавальну, який має місце у філософії. У першому випадковій психологічного тлумачення рефлексія розглядається як усвідомлення інтелектуальних засобів і їхнього зв'язку з предметними властивостями (М.В.Алексєєв, В.В. Давидов, О.З.Зак, І.М.Семенов, Г.П. Щедровицький).

У другому — інтелектуальна діяльність розглядається як уже опосередкована (визначена) не тільки суто предметними характеристиками діяльності, а в першу чергу особистісними властивостями суб'єкта (Л.О. Абульханова, В.К.Зарецький, О.І.Мотков, І.М. Семенов, Є.К.Сиротина, С.Ю.Степанов).

Проте, попри розмежованість понять інтелектуальна й особистісна рефлексія явища, які вони позначають тісно пов'язані. Наприклад, в умовах творчої діяльності необхідною є максимальна мобілізація особистісних можливостей людини. Ці можливості і визначаються не тільки обсягами інтелектуальних знань і умінь, але й присутньо особистими якостями, які залежать від його індивідуальних особливостей і ціннісних орієнтацій. Як видно з досліджень В.К. Зарецького, І.М.Семенова, С.Ю.Степанова, вирішення проблемної ситуації вимагає максимальної актуалізації особистісних якостей.

Виходячи з методологічного принципу тлумачення діяльності як універсальної, конструктивної схеми, з одиниць якої можна будувати моделі будь-яких соціальних явищ і процесів який був розроблений П.Г.Щедровицьким, рефлексія виступає „принципом розгортання схем діяльності”, одним із найважливіших моментів в механізмах розвитку діяльності, моментом, від якого залежать усі без винятку форми організації діяльності, у тому числі, сенс текстів і значення окремих законів виразів. При цьому рефлексія характеризується як „рефлексивний вихід”, тобто перехід діяльності з внутрішньої позиції, на якій вона перебувала, коли виконувалась та чи інша діяльність, на зовнішню, рефлексивну позицію, стосовно якої попередня діяльність, яка виконувалась індивідом, виступає як матеріал аналізу, а майбутня діяльність — як об'єкт проектування.

Варто відзначити, що необхідність у рефлексії виникає у випадку неуспішного перебігу рефлексії. Як стверджує П.Г.Щедровицький, індивід або не отримує того продукту, якого хотів, або не може знайти потрібний матеріал, або взагалі не може здійснити необхідні дії. У цій ситуації суб'єкт діяльності ставить перед собою питання щодо характеру його діяльності: чому діяльність не набуває продуктивного розгортання і які заходи будуть актуальними задля її активізації і досягнення успіху. Розуміння П.Г. Щедровицьким рефлексивного процесу певною мірою перебуває в площині новочасового розуміння явища європейською філософією. Помітне розуміння рефлексії як особливого відношення суб'єкта за якого (згідно Р.Декарту) дух звертається у певній мірі на самого себе і розглядає певні ідеї, що перебувають у ньому.

У психології повною мірою склалися три основних підходи до вивчення рефлексії. По-перше, це чисельні праці, присвячені вивченню самосвідомості людини, оцінювання нею власних вчинків, контроль за власною поведінкою. На думку О.З.Зака, у розгляді рефлексії, як способу опредметнення змісту свідо-

мості, має місце звернення пізнання людини на самого себе, на власний внутрішній світ, психічні якості і стани. Однак, на думку згаданого дослідника, глибше розуміння рефлексії міститься в теорії С.Л. Рубінштейна, який зазначав, що існують два основних способи існування людини і, відповідно, два ставлення до життя. Перший — життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких перебуває людина; другий — пов'язаний із виникненням рефлексії, яка ніби зупиняє, перериває неперервний перебіг життя і мислено виводить людину за його межі. Людина наче займає позицію поза нею. Тут починається шлях або до душевної спустошеності, або — до побудови морального життя людини на повній усвідомленій основі. Суголоно С.Л.Рубінштейну О.З.Зак характеризує рефлексію як вихід до засобів і умов морального становлення особистості, формування людиною уявлень про себе як суб'єкта соціально-культурних структур.

Другий підхід пов'язаний з дослідницьким напрямком психології творчості (Ю.М.Кулюткін, В.М. Пушкін, О.К.Тихомиров). На думку І.М. Семенова, успішне вирішення завдань передбачає рефлексивний план, який опосередковує предметно-операційний план і „виражається у формі фіксації різноманітних моментів змістового руху, їх рефлексивного осмислення шляхом оцінок і самооцінок, і, нарешті, регулювання за допомогою установок на зміну подальшого руху.

Як зазначає Ю.М. Кулюткін, лише у тій мірі, в якій суб'єкт мисленнєвої діяльності виявляється здатним взяти за об'єкт аналізу і контролю свої власні виконавчі дії (а відтак і дії планування та контролю), він одержує можливість поправити попередні варіанти рішень, формувати гіпотези і оцінювати ходи й результати власної мисленнєвої діяльності. Й І.М.Семенов, й Ю.М.Кулюткін поділяють загальнофілософські схеми розуміння рефлексії.

Третій підхід (він, на думку О.З.Зака, може характеризуватися як „кібернетико-соціально-психологічний”) предметом рефлексії розглядає не самого суб'єкта пізнання, а явища свідомості людей, котрі довкола суб'єкта: образи-картини зовнішнього світу, їхні переживання, розумову діяльність. При цьому поняття „рефлексія” включає такі процеси, як „проникнення”, „пізнання” людиною чужої свідомості й „уявлення”, „моделювання” цих явищ у власному внутрішньому світі. Серед дослідників цього напрямку можна назвати Г.В.Баранова, В.О.Лефевра, Є.Е.Смирнова та О.П. Сопікова. На думку О.З.Зака таке розуміння рефлексії в корені суперечить традиційно-філософському, згідно з яким рефлексія є розумінням людиною явищ власної, а не чужої свідомості, тобто самопізнання. Проникнення людини в явища чужої свідомості саме потребує рефлексії, аналізів способу такого проникнення.

Виходячи із загальних положень психології діяльності, О.З.Зак зазначає, що рефлексію можна кваліфікувати, з психологічної точки зору, як дію, тобто як такий

психічний процес, який спрямовується уявленням про результат, який має бути досягнутий людиною. Від дій, які становлять зміст певної конкретної діяльності, і які можна назвати флективними (тобто змінними, такими, що перетворюють об'єкт для оволодіння предметом діяльності з метою задоволення її потреби), рефлексивні дії відрізняються тим, що їх об'єкти виступають самі цими рефлексивними діями. При цьому мета рефлексивної дії також інша – це внутрішня логіка здійснення флективної дії.

Кваліфікація певних дій як флективних чи рефлексивних ґрунтується на виділенні співвідношення цілі даної дії та мотивів тієї діяльності, яка здійснюється. Якщо певна діяльність А спонукається потребою у знанні того, як людина здійснює власну професійну діяльність, то у цьому випадку дії, які утворюють діяльність А, (не зважаючи на те, що кожна із них буде спрямовуватись на певну професійну дію), будуть флективними, тобто безпосередньо спрямованими на цілі, досягнення яких здійснює діяльність А. За відношенням до мотиву професійної діяльності (і відповідно професійних дій) дії, які утворюють діяльність А, будуть рефлексивними, тобто спрямованими на виявлення основного способу виконання флективної дії. Під основними способами виконання дій маються на увазі ті суттєві й узагальнені орієнтири, наслідування яких забезпечує людині успішне виконання дій різноманітними способами. З цього погляду рефлексія людиною власного способу дій відрізняється від їх усвідомлення. В останньому випадку маються на увазі не мимовільна чи мимовільна актуалізація, репрезентація людиною собі змісту власної дії, конкретного складу операцій, реального способу його виконання, тобто того, що визначається об'єктивно-опредметненими умовами досягнення мети дії і що змінюється зі зміною цих умов. Можна стверджувати, що рефлексія є навмисним усвідомленням людиною логічних форм власної дії, (яка лежить в основі успішного її виконання на різному конкретному матеріалі), спеціальне звернення людини до схеми власних дій, до плану її побудови, особлива активність, спрямована на встановлення справді необхідних, закономірних орієнтирів. Рефлексивна дія виступає, таким чином, умовою виконання флективної дії, узагальненим способом, тобто шляхом його широкого переносу, який як відомо, характеризується широчиною успішно досягати ту ж ціль у різних умовах.

Відображаючи різні зв'язки і відносини об'єктивного світу, етнічна самосвідомість здатна бути і активною, і нейтральною, і консервативною силою. Саме стан етнічної самосвідомості стає важливим фактором розвитку, який безпосередньо впливає на хід соціально-політичних процесів.

Етнічна самосвідомість є суб'єктивним відображенням етнічної культури, яка становить "систему знань, символів і значень, що вторинно склалися і поділяються членами даної національної спільності" [А.

Smith]. Таким чином, вона може вивчатися й через аналіз її символів. Найбільш цікавим є дослідження символів у тих їх функціях, коли символи виступають як сконцентроване узагальнення, як сенс, ідея, явище.

Важливим у дослідженні символічної системи етнічної самосвідомості є положення про те, що символи мають інструментальний характер (R.Firth; H. Kohn). Кожний ключовий символ і їх зміна зумовлюються характером політичної ситуації і певними історичними факторами.

Етнічна ідентифікація – це самовизначення індивідом своєї етнічної належності, тобто процес ототожнення суб'єкта зі своїм етносом, в основі якого лежить принцип зіставлення "ми - вони". Вона є одним із структурних елементів етнічної самосвідомості і включає сукупність уявлень як про етнооб'єднувальні, так і про етнодиференційовані ознаки [3, с.57].

У зв'язку з тим, що молодше покоління більш, ніж старше, є "етнізованим" (вища ступінь входження в етнічну проблематику), то необхідно це враховувати при формуванні, передусім, самооцінки у дитини.

Адже, самооцінка, з одного боку, розуміється як найважливіше утворення особистості, яке бере безпосередньо участь у регуляції людиною своєї поведінки й діяльності, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, який формується при активній участі самої особистості й відображає якісну своєрідність її внутрішнього світу. Прийняття особистістю цінності складають ядро самооцінки, що визначає специфіку її функціонування як механізму саморегуляції й самовдосконалення. З іншого боку, самооцінка характеризується як стрижень процесу самосвідомості, показник рівня її розвитку.

Організуюча і контролююча роль самооцінки в розвитку особистості полягає в тому, що вона є суб'єктивною основою для визначення тих задач, які особистість ставить перед собою у житті, до реалізації яких вважає себе здатною.

Самооцінка розглядається дослідниками як найважливіше особистісне утворення, що бере безпосередню участь у регуляції людиною своєї поведінки і діяльності, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, що формується при активній участі самої особистості й відображає якісну своєрідність її внутрішнього світу. Як особистісному утворенню самооцінці відводиться центральна роль у загальному контексті формування особистості – її можливостей, спрямованості, активності, суспільної значущості.

Більшість авторів у структурі самооцінки відзначають єдність усвідомлення своїх якостей і зв'язку з цим, ставлення до себе, що визначає характер зв'язків особистості з оточуючими людьми і предметним світом. Виходячи з цього, у структурі самооцінки виділяють два основні компоненти: когнітивний і емоційний. Деякі дослідники виділяють третій компонент – поведінковий, однак його доцільніше співвідносити з регулятивними функціями самооцінки і

вважати похідним до перших двох.

Когнітивний компонент відображає знання людини про себе різного ступеню узагальненостей та оформленості – від елементарних уявлень до концептуально-понятійних. Емоційний компонент відображає ставлення людини до себе. У процесі самооцінювання ці компоненти функціонують у нерозривній, ні той, ні інший, як відзначає І.І. Чеснокова, не може бути представлений у „чистому вигляді”. Знань про себе людина набуває в соціальному контексті, і вони неминучу посилюються емоціями, сила і напруженість яких залежить від значущості для неї оцінювального змісту. Будь-яка самохарактеристика містить оцінку, що функціонує в тому чи іншому ступені виявленості.

Сприйняття будь-яких своїх якостей відбувається на фоні уявлень про те, якими ці якостями повинні бути. Основу когнітивного компоненту самооцінки складають інтелектуальні операції, порівняння себе з іншими людьми, співставлення власних якостей з внутрішнім еталоном або результатами діяльності інших, оцінка ступеню розбіжності цих двох величин. Розвиток когнітивного компонента залежить від ступеню сформованості в людині гностичних здібностей, обсягу і характеру знань відносно оцінюваних аспектів „я”. Якісна різниця когнітивного і емоційного компонентів надає їх єдності внутрішньо диференційованого характеру, що визначає особливості розвитку кожного з них. Становлення самооцінки у віковому аспекті пов'язана з оволодінням дитиною більш досконалими способами само оцінювання, з розширенням і поглибленням знань про себе. Емоційно-ціннісне ставлення до себе з віком теж поступово диференціюється і узагальнюється.

Аналіз даних психологічної літератури дозволяє виявити динаміку співвідношення когнітивного й емоційного компонентів самооцінки у віковому аспекті. У дошкільному віці швидкими темпами розвивається і більш виразно функціонує емоційний компонент самооцінки, у молодшому шкільному віці – когнітивний, у підлітковому – знов провідної ролі набуває емоційний компонент, у юнацькому віці – на перший план виступає когнітивний компонент, що приймає на себе функцію регулятора емоцій.

Самооцінка є соціально обумовленим психічним утворенням, що зазнає у своєму розвитку відповідної динаміки. Основними умовами її розвитку є спілкування з оточуючими і власна діяльність людини. У спілкуванні дитина засвоює критерії оцінок, їх види, форми, способи соціального порівняння і оцінювання; в індивідуальному досвіді їх апробація, перевірка на практиці. Формування самооцінки пов'язане із зміною соціальної ситуації розвитку дитини: з появою нових вимог оточуючих до неї, з розширенням самостійності та появою нового бачення себе.

Із суб'єктивного фактору самооцінка перетворюється на об'єктивний регулятор поведінки і діяльності особистості. Виконуючи регулятивні функції,

самооцінка виступає необхідною внутрішньою умовою організації суб'єктом своєї поведінки, діяльності і відносин. За спрямованістю і кінцевим результатом регулятивні функції самооцінки поділяють на оціночні, контрольні, стимулюючі, блокуючі, захисні. Функції самооцінки не обмежуються вирішенням завдань адаптації, пристосування суб'єкта до оточуючих умов, вона є найважливішим фактором мобілізації людиною своїх сил, реалізації прихованих можливостей, творчого потенціалу. Як механізм саморегуляції самооцінка задіяна в усіх сферах життєдіяльності людини – у діяльності, поведінці, пізнанні, спілкуванні. У психологічних дослідженнях отримані дані, що свідчать про те, що успішність діяльності людини залежить від уявлень про свої здібності не менше, ніж від самих цих здібностей.

Психологічна природа самооцінки має соціальні джерела: вона формується під впливом культури усвідомлення результатів своєї діяльності та оцінки інших людей. В ній поєднується відомий у психології принцип єдності свідомості і діяльності, оскільки самооцінка значно впливає на домагання особистості і стає одним з важливих мотивів її активності. Істотним є вплив самооцінки на зміст потреб та інтересів, особливо тих, що пов'язані з визнанням особи іншими, самоповагою.

З розвитком свідомості і, насамперед, самооцінки формується особистість, оскільки індивід починає розуміти свій зв'язок з іншими людьми, відмінність від них, місце, яке він посідає в суспільстві, з'являється здатність навчатися в інших і впливати на них. Особистість стає носієм „Я”.

Безсумнівний вплив самооцінки на спілкування, його мотиви, успіх і результат. У процесі спілкування особистості формуються її провідні риси. Самооцінка сприяє організації та плануванню поведінки, захищає в міжособистісних стосунках, формує почуття власної гідності, самолюбства, гордості, впевненості у собі сприяє сталості поведінки.

Значним є вплив самооцінки на моральну сферу особистості. На основі рівня розвитку самооцінки формується сприйнятливості до норм моралі, здатність людей усвідомлювати рівень їх виконання, що сприяє зростанню моральності. Від таких особливостей самооцінки, як ступінь адекватності, висоти, автономності, критичності залежить рівень розвитку моральної поведінки особи, оскільки ці особливості не лише впливають на сприйнятливості до соціальних норм, а й сприяють розвитку можливості і потреби в саморегуляції та самовихованні як показників справжнього оволодіння своєю поведінкою.

Усе сказане дає підставу вважати, що самооцінка значною мірою впливає на такі сфери розвитку особистості, як спілкування, моральність, зміст потреб, міра активності.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз дозволяє нам охарактеризувати самооцінку як склад-

не системне утворення. Вона цілісна і в той же час багатоаспектна, має багаторівневу побудову та ієрархічну структуру, включена у безліч міжсистемних зв'язків із іншими психічними утвореннями особистості, виявляється в різних видах діяльності, формах і рівнях спілкування, визначає когнітивний, моральний і емоційний розвиток особистості. Ми погоджуємося з думкою Г.А. Цукерман, що формування в дитини високої самооцінки залежить від таких умов, як-то: 1) прийняття дитини батьками; 2) встановлення батьками зрозумілих і однозначних правил, які регламентують поведінку дитини; 3) надання дитині свободи

дій у межах встановлених батьками. Заохочення дорослим будь-якого прояву зрілої поведінки, прагнення дитини до саморозуміння та подолання труднощів, не тільки закріплює досягнуті успіхи, але й є для дитини знаком того, що її схвалюють, приймають і цінують. Все це в цілому допомагає підвищити самооцінку, знаходити розуміння і підтримку не на вулиці, а в школі та своїй родині, унеможливорює появу гіпертрофованого уявлення про етнічну самосвідомість, а, отже, сприятливо позначається на розвитку дитини та унеможливорює прояви напруги в поліетнічному середовищі.

Подано до редакції 09.06.08

ЛІТЕРАТУРА

1. *Боршиполец К.* Этничность и политика // Вестник МГУ. – Серия 18. Социология и политология, 1999. – № 4.
2. *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. – М.: Изд-во МГУ, 2000.
3. *Ващенко І.В., Саакова Ж.Л.* Роль етнічної самосвідомості в етнічних конфліктах // Наука і освіта. – 2004. – № 1.
4. *Мнацаканян М.О.* Этносоциология: нации, на-

циональная психология и межнациональные конфликты. – М., 1998.

5. *Рыбаков С.Е.* Анатомия этнической деструктивности // Вестник МГУ. – Серия 18. Социология и политология, 2001. – № 4.

6. *Сикевич З.В.* Этносоциология: национальные отношения и межнациональные конфликты. – СПб., 1994.

7. *Wettig G.* Nation und Konflikt in Ostereuropas nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. – Köln, 1992.

Бергхауер-Олас Эмёвке (з. Берегово, Закарпаття)

ДЕТСКАЯ ИГРА И РИСУНОК КАК КУЛЬТУРНОЕ ВПЕЧАТЛЕНИЕ

Рисование является одним из способов самовыражения ребёнка. Для устного выражения чувств, эмоций, настроений, ребёнку необходимы интроспективные и абстрактные способности, которые соответствуют вербальным представлениям. Такими способностями ребёнок владеет только частично.

В процессе игры ребёнок выражает свои чувства в действии, выполняя роль без потребности передачи их сложными словесными формами. Одним из видов игры является рисование, которое передает взаимосвязь внутренних психических процессов с внешним миром и осознание себя самого. Винникотт считает, что игра – это такое креативное занятие, которое во времени и пространстве способствует формированию представления ребёнка о реальной действительности. В игре, которая происходит на рубеже между субъективным и объективным восприятием, проявляется скрытая неуверенность. Наблюдая ребёнка в игре, можно заметить отрешение его от внешнего мира. Также рисуя, ребёнок собирает сведения и получает представления о внешнем мире. Сама по себе игра приносит удовольствие, даже и тогда, когда вызывает и приводит к интенсивному напряжению. Игровые занятия способствуют удовлетворению внутренних инстинктов. Если ребёнок находится на стадии проявления эмоций и чувств, на которые его наталкивает

инстинкт, возможно проявление трёх состояний: вершина приятных ощущений (удовлетворение), отсутствие этого ощущения, ментальный сбой и физический дискомфорт, которые требуют длительного отхода. Игре постоянно сопутствуют волнение и неуверенность (Винникотт, 1971).

В достижении удовольствия во время рисования доминируют другие приёмы, которые не требуют высокого уровня абстрагирования для выражения внутренних психических процессов, анализирующих и синтезирующих и способствующих целому восприятию явлений. Детский рисунок – превосходная основа для творческого выражения личности.

По мнению Арнгейма, если возникают проблемные вопросы, связанные с пониманием ребёнком окружающего мира и преодолением возможных, пугающих его препятствий, рисование будет способствовать упорядочиванию событий и решению вопросов, и открывает дорогу к преодолению преград (Арнгейм, 1992). Между рисованием и игрой можно провести параллели. Рассматривая игру и рисование в свете концепций культурного впечатления находим объяснение механизмов элаборации, происходящих в процессе изобразительной деятельности, и способствующих раскрытию ребёнка, его самовыражению.

Культурное переживание является условным